

Олег Полянський

проф., канд. іст. н.,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін,
Львівський державний університет фізичної культури
імені Івана Боберського

ВАЛЕНТИН МОРОЗ У МОЄМУ ЖИТТІ ТА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Упродовж ХХ ст. основним змістом українського національно-визвольного руху була боротьба за державну незалежність. На різних етапах він мав свої особливості, відбувався з неоднаковою інтенсивністю в окремих регіонах, але не припинявся ніколи. Зі середини 50-х років, коли збройний опір УПА та ОУН було в основному придушено, розпочався новий етап, характерними рисами якого став поступовий перехід від збройної боротьби до мирних форм опору радянському режимові. Поруч із нелегальними використовували легальні методи, мирні засоби поєднувалися з традиціями збройної боротьби. Окрім підпілля ОУН, існували і діяли інші конспіративні організації, одні з яких виводили свій родовід від традицій збройної боротьби ОУН та УПА, інші орієнтувалися або швидше прикривалися тими формальними гарантіями і можливостями, які обіцяла Конституція СРСР та УРСР, ще одні намагалися діяти легально шляхом збереження й дотримання національних звичаїв і традицій, релігійних переконань, мови та іншими засобами.

Так, за даними КДБ, у 1954–1964 рр. в УРСР було викрито й ліквідовано 81 організацію й групу національного спрямування, до яких належало 602 особи. Тоді ж за «націоналістичну діяльність» заарештовано 439 осіб, з них 194 притягнули до кримінальної відповідальності, а стосовно 408 проведено профілактичні заходи. У 1965 р. органи КДБ зафіксували виготовлення і поширення на території республіки 922 примірники листівок, листів і написів, у 1966 р. – 641, у 1967 р. – 1257 і в 1968 р. – 1781. Упродовж 1967–1971 рр. за ст. 62 КК УРСР

до кримінальної відповідальності було притягнуто 87 осіб, а в 1972–1973 рр. – близько 70 українських правозахисників. Під час обшуків вилучено й визнано доказами антирадянської діяльності 107 рукописних і 356 машинописних документів, 118 магнітофонних бобін, 974 примірники розроблених дисидентами ідейно-політичних документів, самвидавний «Український вісник» та ін.

У 1969 р. КДБ УРСР надав ЦК КПУ докладний звіт про свою діяльність, в якому до своїх заслуг зарахував ліквідацію підпілля ОУН, захоплення останнього командувача УПА Василя Кука, розшук 936 не-легалів ОУН; вилучення понад 25 тис. одиниць зброї; припинення діяльності 499 «антирадянських, націоналістичних і антисупільних» груп; установлення 5780 осіб авторів і поширювачів листівок та ін. антирадянських документів; профілактування понад 10 тис. радянських громадян; притягнення до кримінальної відповідальності за державні злочини 4173 осіб.

У цьому контексті заслуговує на увагу громадсько-політична, наукова та публіцистична діяльність Валентина Мороза, адже його концепція історичного минулого, трактування сучасних процесів й бачення перспектив українського майбутнього уже понад половину століття привертають увагу широких суспільних верств не лише в Україні. Причому, незалежно від того, чи працював він в радянському інституті, відбував ув'язнення в тюрмі та концтаборі, перебував в еміграції, чи викладав у навчальних закладах незалежної України. Попри багатогранність творчих зацікавлень: історик, публіцист, журналіст, письменник, відомий дисидент-шістдесятник – основну увагу він зосереджував на багатовіковій боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Висвітленню саме цієї проблеми присвячено всі його праці, публічні виступи, радіо- і телеінтерв'ю. Фаховий історик, який має своє оригінальне бачення історичного процесу в Україні, що не вписується у звичні історіографічні схеми. Тож в історичній науці, як і в громадському житті, Валентин Мороз займає особливе місце, свою окрему нішу. А ще він цікавий, оригінальний письменник, який тонко відчуває слово, так, як відчував його Василь Стус – геніальний український поет, дисидент-політв'язень, побратим Валентина Мороза. Вслухайтеся у спорідненість тональної образності та лексики обох Лицарів Духу: «Гойдається вечора зламана віть... / Яка нестерпна рідна чужина... /

Верни до мене, пам'яте моя! / Ти десь живеш на призабутім березі моїх
змілілих пам'ятей» (Василь Стус). — «Прозоро ллється шкільнь / В то-
ненькі жала зір блакитно дзвонить холод / Затрубить вітер, сивий внук
Сварога / У громі – Бог. А ти зробиш камінням» (Валентин Мороз).

Уродженець Волинського краю (15. 04. 1936 р.), випускник істо-
ричного факультету Львівського університету (1958 р.), вчитель школи
(1958–1963 рр.), викладач Луцького та Івано-Франківського педінсти-
тутів (1964–1965 рр.). Свій перший термін ув'язнення за «антирадян-
ську агітацію й пропаганду» відбув у 1965–1969 рр. у мордовському
концтаборі та Владимирській тюрмі. Вдруге заарештований 1970 р.
і засуджений на 14 років ув'язнення, яке відбував у Владимирській
в'язниці (1971–1976 рр.) та мордовському концтаборі (1976–1979 рр.).
Унаслідок потужної світової кампанії, зокрема української еміграції,
у квітні 1979 р. тоталітарний комуністичний режим змушений був об-
міняти його на двох радянських шпигунів й, позбавивши громадянства,
видворив із СРСР до США. Тут Валентин Мороз працював у Гарвард-
ському університеті, згодом Українському католицькому університеті
в Римі, Українському вільному університеті у Мюнхені, де захистив
докторську дисертацію «Етніонім Україна (на матеріалах дум та істо-
ричних пісень), Торонто; Мюнхен, 1982». 1981 року переїхав до Ка-
нади, осів у Торонто, де видавав часопис «Анабазис», співпрацював
з Канадським радіо, українською редакцією радіо «Свобода», заснував
і вів радіопрограму «Бумеранг-Контакт», був співробітником газети
«Українські вісті». З 1990 року Валентин Мороз почав приїжджати
в Україну, в якій на постійно оселився після проголошення незалеж-
ності й одразу активно долучився до громадського життя. Його публічні
лекції у Львові та інших містах збирали багатотисячні аудиторії, тисячі
слухачів чекали на його радіопередачі. Тут, в Україні, спершу працював
завідувачем кафедри українознавства поліграфічного інституту (нині
Академія друкарства) (1991–1993 рр.), а від 1993 р. професором ка-
федри гуманітарних дисциплін Львівського державного університету
фізичної культури. Певний час викладав у Львівському регіональному
інституті державного управління Національної академії державного
управління при Президентові України.

Розпочавши свою наукову діяльність підготовкою кандидатської
дисертації у Луцькому, а згодом Івано-Франківському педагогічних

інститутах й опублікувавши по темі свого дослідження кілька статей, Валентин Мороз через арешт і ув'язнення не зміг її захистити. За таких обставин історична наука втратила здібного й перспективного дослідника, а дисидентських рух отримав блискучого публіциста, самвидавні есеї якого стали класикою жанру, що набули величезної популярності серед національно свідомих українців. Разом із статтями Є. Сверстюка, роботами В. Чорновола, І. Дзуби, М. Брайчевського, «Щоденником» і поезіями В. Симоненка, М. Холодного та іншими самвидавними матеріалами, вони поширювалися, читалися й обговорювалися в різних, насамперед інтелектуальних середовищах, і були тією лектурою, на якій виховувалося нове покоління українців, що виросло й сформувалося у повоєнну епоху. Тоді коли більшість випускників істфаку робили службу кар'єру у різного рівня освітньо-навчальних закладах, а де-хто в радянських й партійних органах чи просто «органах», Валентин Мороз свідомо обрав свій шлях, сутність якого виразив у такому моральному імперативі: «Україна – є для мене найвищою вартістю, через яку я не можу ніколи переступити!».

Якщо самвидавні есеї В. Мороза поширювалися серед вибраного кола читачів в Україні нелегально, то його праці книжкового формату вийшли на Заході ще тоді, коли він перебував в ув'язненні. Тож взяти їх до рук автор зміг лише після видворення / вислання з Радянського Союзу і прибуття в Америку. Так, першим фундаментальним виданням став збірник «Бумеранг. Твори Валентина Мороза. Париж; Балтимор; Торонто, 1974. 303 с.». Через кілька років було надруковано «Валентин Мороз: есеї, листи й документи. Вид-во «Сучасність», 1975. 288 с.» та «Валентин Мороз. Мойсей і Датан. Торонто; Балтимор, 1978. 51 с.». Збірник творів і виступів під назвою «Тверді мелодії. Клівленд: Вид-во «Анабазис», 1980. 202 с.» – перша книжка, яка вийшла у світ, коли В. Мороз був уже на волі; згодом вийшли «Лекції з історії України. Торонто: Вид-во «Анабазис», 1982. 128 с.». Уже в незалежній Україні було надруковано тритомну монографію «Україна у двадцятому столітті. Кн. 1. Львів: Ліга-Прес, 2005. 656 с.; Кн. 2. Львів: Ліга-Прес, 2012. 206 с.; Кн. 3. Львів: Ліга-Прес, 2016. 188 с.», а також науково-публіцистичні праці «Націоналізм ХХІ століття. Львів, 1997. 21 с.», «У пошуках українського Піночета? Львів, 1998. 24 с.», «Молодь і процес сучасного українського державотворення. – Львів, 2002. 20 с.», «Роль селянина-власника

у сучасному українському відродженні. Львів, 2002. 24 с.». Численні статті В. Мороза оприлюднені у часописах «Анабазис», «Вісті комбатанта», «Сучасність», «Всесвіт», «Україна», «Державність», газетах «Молодь України», «Ратуша», «Експрес» та ін. періодичних виданнях.

А тепер ще кілька рядків особистого. Моє знайомство з Валентином Морозом спершу було заочним. Ми, студенти-історики Львівського університету на зламі 60–70-х років ХХ століття зачитувалися його самвидавними есеями, які потайки передавали з рук у руки, переписували, передруковували та нелегально поширювали. Ці тексти були нашою самоосвітньою лектурою, за читання якої багато хто поплатився виключенням з навчальних закладів, звільненням з роботи, а то й арештами та ув'язненням.

Варто зауважити, що середовище, в якому перебуваєш, особливо в молоді роки, формує людину, її погляди, позицію, зацікавлення та уподобання. Ми, студенти-історики 60–70-х років, об'єдналися у своєрідний культурно-просвітницький гурток, в якому зазвичай обговорювали різні проблеми, зокрема і політичні, опрацьовували історичну літературу, зокрема праці В. Антоновича, М. Костомарова, М. Грушевського та ін. Дівчата-філологи нелегально передавали нам «Щоденник» і недруковані поезії Василя Симоненка, вірші Миколи Холодного, самвидавні твори Івана Дзюби, Михайла Брайчевського та ін. Знамениті чотири есеї Валентина Мороза «Репортаж із заповідника ім. Берії», «Серед снігів», «Хроніка опору» та «Мойсей і Датан» потрапили до нас через студента медінституту Григорія Рокиту. Я встиг із ними поїхати до батьків-учителів, де в родинному колі ми з величезним зацікавленням читали й обговорювали ці могутньої сили тексти, щоб згодом, зробивши копії, поширити їх серед знайомих.

Навесні 1973 р. у Львівському університеті КДБ розпочало затримання та арешти студентів, причетних до національного руху. Ми, О. Полянський, В. Бурдуланок, В. Іськів, М. Самокишин, проживали у студентському гуртожитку № 7 на вул. Пасічній. Коли одного вечора С. Павлюк приніс тривожну звістку про арешти, а в нашій кімнаті зберігалися есеї Валентина Мороза, ми, очікуючи вранці на обшук, вирішили вночі на загальній кухні спалити їх.

Вже згодом, коли після закінчення університету працював викладачем історії в Сокальській СШ № 1 (нині гімназія), пригадується такий

цікавий факт. Тоді, у 70-х поруч з футбольними трансляціями популярними були і хокейні матчі, особливо між збірними СРСР, Чехословаччини та Канади. Одного вечора переглядаю гру канадської та радянської збірних. Раптом камера оператора зупиняється на глядачах, які тримають у руках великий банер із промовистим написом: **«Звільніть Мороза!»**.

Щовечора ми налаштовували радіоприймачі на хвилю «Радіо Свобода», в передачах якого звучали й публіцистичні матеріали Валентина Мороза. Звичайно, що тоді не думалося про особисте знайомство з ним, а тим більше про співпрацю в стінах одного університету. Але, виявляється, життя непередбачуване, його неможливо спрогнозувати. Розвалився Радянський Союз, Україна здобула незалежність, і дисидент-вигнанець повернувся з еміграції. У середині 90-х рр. у Тернополі, на лекціях в обласному Інституті удосконалення вчителів пощастило познайомитися з легендарним істориком-дисидентом. Далі доля звела мене з Валентином Морозом у стінах Львівського державного університету фізичної культури. Працювали на одній кафедрі, де поруч стояли наші робочі столи. Упродовж десяти років мав змогу не лише досліджувати його наукові та публіцистичні праці, а й нащодень спілкуватися. І ця «розкіш людського спілкування» неоціненна в нинішньому «дистанційному» світі.

Завершити свою розповідь хочу словами Валентина Мороза: «Між життям і смертю немає принципової різниці з точки зору вічності... Якщо переді мною довгий ряд моїх українських предків; якщо за мною довгий ряд українських нащадків, то моє Я не припиняється з моєю фізичною смертю. Тоді я безкінечний і незнищимий; між моїм фізичним існуванням і наступним – тільки протинок, але жодної принципової різниці».